

Eliezer KATAN

NAPORI ZA UBLAŽAVANJE OSKUDICE I OČUVANJE SANITETSKIH SREDSTAVA U TOKU BITAKA NA NERETVI I SUTJESCI*

Poznate su izuzetne okolnosti u kojima su, u prvoj polovini 1943. god., vođene bitke na Neretvi i Sutjesci. Takođe je poznato da se, zbog koncentracije velikog broja ranjenika i bolesnika na vojnišnom prostoru i njihovog stalnog pokreta po besputnim terenima, rad sanitetske službe obavljao u veoma teškim uslovima. To je uticalo i na snabdevanje sanitetskim materijalom.

U posebnom radu (K a t a n E., Vojnosanit. pregl., 1980, 37, 6, 476—480) dat je prikaz o specifičnim uslovima organizacije sanitetskog snabdevanja u tom periodu i o angažovanju svih faktora, komandnih, sanitetskih i drugih organa, na obezbeđivanju sanitetskih sredstava potrebnih za uspešno zbrinjavanje ranjenika i bolesnika.

Potrebe sanitetskog materijala u toku 4. i 5. ofanzive bile su toliko velike da je, u pored svih nastojanja oko njegove nabavke, postojala stalna oskudica. Činjeni su značajni naponi da se ta oskudica ublaži. Posebno su ulagani naponi da se u tadašnjim izrazito teškim uslovima sačuva postojeći sanitetski materijal.

U naporima na ublažavanju oskudice, a naročito na sačuvanju sanitetskog materijala, učestvovalo je celokupno sanitetsko osoblje, pri čemu nije izostajala ni pomoć vojnih i političkih rukovodilaca.

Januara 1943. god. naše, za tadašnje prilike dosta velike, rezerve sanitetskog materijala nalazile su se u Centralnoj apoteci u Bosanskom Petrovcu i delom kod bolnica na Grmeču. Odmah na početku 4. ofanzive bile su neposredno ugrožene. Situacija je nalagala brzo spasavanje tog materijala. Mr farm. Jela Žunjić (u to vreme referent za apotekarstvo Sanitetskog odseka Vrhovnog Štaba (VŠ) i rukovodilac Centralne apoteke) ovako je to opisala: „... . Kratko vreme pred 4. ofanzivu Centralna apoteka je premeštena iz Drinića u Petrovac. Drug Gojko** je bio 25. I 1943. god. u apoteci i pitao možemo li brzo da zapakujemo što više materijala, jer se moramo evakuisati iz Petrovca, pošto je situacija vrlo ozbiljna. Radilo se dan i noć i sve je bilo zapakovano 26. uveče. 27. doživeli smo bombardovanje u Petrovcu, a uveče evakuisali smo jedan veći deo materijala za Mlinište. Brzina u poslu je mogla biti jer smo dobili

* Rad je saopšten na 31. naučnom sastanku Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije u Jablanici 12—14. X 1983. god., a štampan je u Vojnosanitetskom pregledu, Beograd, 1984, 41, 1, 49—53.

** Dr Gojko Nikoliš, načelnik Sanitetskog oteka VŠ.

pomoćno tenhičko osoblje. . . Sa prvim delom materijala otišao je i veći deo osoblja. Ostali materijal evakuisan je u dve etape zadnjeg dana, a nekoliko časova kasnije već su počeli ulaziti nemački tenkovi. Kola je bilo dosta, ali kako smo imali dosta intendantskog materijala, to je potreba za kolima bila velika. Morali smo upotrebljavati partizansko iskustvo i izvući se van grada, kako bi sačekali kola i izabrali onoliki broj kola koji nam je potreban i tek onda smo išli u NOO da nam se da odobrenje. Drugovi iz NOO su imali razumevanja za sanitetski materijal i činili su sve što je bilo u njihovoj mogućnosti da nam olakšaju posao.¹

Za prebacivanje materijala iz Centralne apoteke od Petrovca do Jablanice korištena su razna transportna sredstva. Do Oštrelja kamionima i sa oko 10 konjskih kola, od Oštrelja do Mliništa vozom, dalje do blizu Glamoča kolovoskim zapregama a preko Livna, Duvna i Šćita do blizu Jablanice kionimima.

Na žalost, kako konstatuje i šef Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba (SOVŠ) u izveštaju od 11. II 1943. god.: „... znatan deo materijala sanitetskog nije se uspelo evakuisati iz Grmeča.“²

Đuro Kladarin to ovako opisuje: „Do 5. II 1943. god. evakuacija Grmeča bila je završena, ali ne uspešno, i ne onako, kako je zamislio i naredio VŠ. Svi ranjenici i bolesnici bili su evakuisani, ali s vrlo malo sanitetskog materijala. Ogromna količina lijekova, zavoja i drugog materijala, ostala je na Grmeču, i već poslije osam dana ranjenici su ostali bez zavoja i lijekova. Stvorila se takva situacija, da se odjednom na prostoru Drvara i Glamoča našlo oko 3 000 ranjenika i bolesnika sa vrlo malo zavojnog materijala. . .“³ A šef SOVŠ-a u navedenom izveštaju napisao je: „... prema mojoj proceni, zavojnog materijala ćemo imati svega još za 5 do 6 dana. Neophodno je potrebna pomoć Vrhovnog štaba. Konkretno ta pomoć bi se sastojala u sledećem. . . da se pristupi masovnom prikupljanju odnosno rekviziciji svakovrskog platna, zavesa, čaršava itd. u Imotskom i Livnu. . . uputiti nalog divizijama da i one od svog sanitetskog plena odvajaju izvesne količine za bolnice“.² — Lična intervencija druga Tita usledila je vrlo brzo (12. II), ali sa sledećom primedbom: „Slažem se da treba prikupljati zavojni materijal, ali ne rekvizicijom, već dobrovoljnim davanjem. . .“⁴ — Prikupljeno je dosta platna. Iskorišćeno je za izradu zavoja, što je vidno ublažilo postojeću oskudicu.

I ako je bilo uobičajeno da jedinice deo plena odvajaju za potrebe bolnica, ipak su ih sanitetski organi ponekad na to posebno podsećali kao što je to učinio Sanitetski odsek 4. operativne zone u dopisu od 2. II 1943. god. komandantu 2. divizije: „Druže komandante! U slučaju da II divizija bude vršila akcije ili zaplene preporučujemo vam se, da mislite i na bolnice, kao što ste i do sada uvijek i činili. Veoma nam je potrebna bolnička posteljina (čebeta, čaršafi, jastučnice, bijelog platna za pravljenje zavoja, veš, košulje i gaće za ranjenike). Ako vam dođe u ruke vino i rakija, to je isto potrebno, jer od vina pravimo za bolesnike kupinovo, a rakiju upotrebljavamo za čišćenje rana.“⁵

Sanitetsko osoblje posebno je ulagalo napor da u nedostatku neke neophodne sanitetske opreme ili materijala pravi razne improvizacije, odnosno pronalazi druge mogućnosti za njegovu izradu ili preradu od materijala nađenog na terenu. Uspeh u tome zavisio je od konkretnih mogućnosti, a često i od snalažljivosti sanitetskog i drugog osoblja. Od

izrade pojedinih sredstava zavisila je nekad i efikasnost u zbrinjavanju ranjenika i bolesnika. U članku „Još brže i bolje“ koji je štampala „Borba“ u broju 39 od 22. II 1943. god. iznosi se takav primer: „Politički komesar jednog ešalona teških ranjenika za 2—3 sata organizovao je izradu 30 nosila da ne bi sprečio pokret drugih ešalona“. Isti razlog naveo je u Duvanjskom polju dr Beljakova da organizuje izradu nosila: „... Naredio sam inž. Ključevskom, koji je bio zarobljen u Imotskom, da izradi do ponoći najmanje 200 nosila. Iz Duvanjske stanice ponijeli smo sa sobom dosta robe za vreće. Sad smo mogli iskoristiti taj materijal za pravljenje nosila. Pošto nismo imali eksera, savetovao sam da prave vreće, pa onda navuku na daske. Sve ograde su bile polomljene u okolnim selima i do 12 sati u noći imali smo preko 200 nosila.“⁶ Takođe je i SOVŠ, da bi omogućio dalji pokret ranjeničkih ešalona, organizovao izradu nosila i to od jelovih letava (jer drugog materijala nije bilo) sa ispletenom žicom. Ona su bila lagana, ali nedovoljno jaka. U mnogim slučajevima nosila su izrađivana na najprimitivniji način, čak improvizovana od puške i šinjela, kada nije bilo drugih sredstava.

Posebne teškoće da se sačuvaju sanitetska sredstva nastaju u Jablanici, a zatim preko Prenja i dalje, što je svojim sećanjima prikazala mr farm. Jela Žunjić: „Prelaskom Neretve taktika našeg transporta sanitetskog materijala opet se menja. Napuštamo ceste, a to znači materijal se mora nositi na leđima ili tovariti na konje. Drug Krsto Popivoda naredio je, da niko ne sme uzeti Italijane zarobljenike za nošenje stvari, jer oni moraju nositi ranjenike. Poslednja dva naša konja, koje smo imali do Prozora dali smo bolesnicima. Uništavamo onaj materijal koji je spadao u III kategoriju tj. bez koga se može izdržati. Zavojni materijal, zadnje količine gipsa, dezinfekciona sredstva, jod, jod tinktura, kardijaka, antipiretika nosimo sobom. Alkohol nosimo u bardaku, benzin u demizonu. Zamolili smo druga Krsta da nam dozvoli da uzmemo Italijane za nošenje sanitetskog materijala ako ih nađemo sakrivene. Pošto smo već bili poslali jednu partiju sanitetskog materijala preko Neretve u selo Lug, u kome smo našli jednu sobu za apoteku, dobili smo nekoliko Italijana i preneli sav odvojeni materijal.“⁷ I u jedinicama sanitetsko osoblje je činilo velike napore kako se ne bi ostavljao ili gubio dragoceni sanitetski materijal apoteke. Dr Beljakov opisuje kako je sačuvan materijal apoteke 9. divizije: „Penjali smo se na Prenj, konji su padali. Ljudi nisu mogli da idu. Konji koji su nosili apoteku padali su i apoteka je ostavljena. Kad sam na vrhu priključujući svu bolnicu video da nedostaju dva konja sa apotekarskim materijalom uzeo sam grupu od 10—12 ljudi sa apotekarom na čelu, koji su se jedva držali na nogama i otišao sam natrag po materijal. Na rukama smo izneli sve sanduke skoro po vertikali, raspodelili na druge konje i tek onda krenuli dalje.“⁸

Teškoće se nisu smanjivale, naprotiv. Evo šta je tih dana u svom Dnevniku zabeležio Vladimir Dedijer: „Četvrtak, 18. III 1943. . . Jeli Žunjić, apotekarki, konj je ubijen, materijal propao, konjovodac ranjen. . . Sreda, 24. III 1943. . . Samo je veliki problem sanitetski materijal. Mnogo se izgubilo od Neretve do Glavatičeva, zavoja više nema. . .“⁹ Skoro ista situacija u vezi sa sanitetskim materijalom bila je u svim ešalonima ranjenika i bolesnika i u jedinicama.

Da bi se ublažilo stalno pomanjkanje zavojnog materijala, upotrebljavana gaza i zavoji su prani i sterilizovani kako bi se mogli ponovo koristiti za previjanje. To nije bilo uvek jednostavno i lako, naročito ne za vreme stalnih i teških pokreta. No i na tome poslu pokazala se velika požrtvovanost bolničkog osoblja. Slavka Kovačević, koja je radila u ešalonu teških ranjenika, zabeležila je: „Cele noći... mali izvor ispod kuće bio je osvetljen sa desetinama vatri koje su gorele ispod kanti za iskuvavanje zavojnog materijala... Ekipe koje su završile svoj posao spremile su se odmah da nastave posao oko previjanja...”¹⁰

Ostalo je zapisano i sećanje Dušanke Sitnić, bolničarke pri bolnici 2. divizije:

„Mi, sanitetsko osoblje, morali smo spremati materijal po noći za iduće previjanje. Gazu i zavojne prali smo u kući i to više puta sa hladnom vodom jer se nije smela ložiti vatra.”¹¹

I pored najracionalnijeg korišćenja i uporne regeneracije, rezerve zavojnog materijala su svedene na minimum. O tome piše i Radomir Burčić:

„Dolaskom u Gornju Bijelu trebalo je previti ranjenike. Bolničarke su skidale zavojne i gazu, prale, kuvajući sterilisale, jer je oskudica zavojnog materijala bila velika. Kako neće biti kada su nam avionske bombe u Jablanici razbile dva sanduka sanitetskog materijala. Dopuna se nije mogla vršiti, a potrošnja je bila velika. Bilo je slučajeva da ranjenici nisu previjani po šest dana.”¹² — Toga se seća i Danilo Jauković: „Skrenule su nam pažnju da previjanje neće biti često, jer zavojna nema, a ranjenika je mnogo. Zavoji se moraju prati, zatim sušiti i sterilisati na primitivan način, a za to treba dosta vremena.”¹³ — Koliko su bolničarke bile svesne značaja regeneracije zavojnog materijala najbolje pokazuje slučaj koji je opisao Vita Cvetković, kada su bolničarke još iscrpljene od tek prebolelog pegavca tražile da rade: „...ako ja još ne mogu da previjam i da služim i prenosim ranjenika, mogu zavojne da perem... Sve su počele da ustaju i mole da im dozvolimo da rade... Otkada su nam se u bolnici porazboljevale Krajiškinje, veliki problem je bio pranje zavojne... Pranje zavojne je bio posao koji u bolnici nije niko bez muke radio. Drugarice iz Bosanske krajine nisu ni taj posao izbegavale i prale su zavojne vrlo savesno. Zato smo odmah u dogovoru s komesarom iz ovog ešalona izabrali jedan broj bolničarki koje su počele ozdravljati, upravo sve koje su tražile da idu i poslali ih na rad u ambulantu, na pranje zavojne.”¹⁴

Stalna nestašica zavojnog materijala navodila je sanitetsko osoblje da stalno pronalazi razno platno, čaršave i drugi materijal i koristi za izradu zavojne. To je postala uobičajena praksa. Ilustracije radi, evo nekih primera: „Sreda, 28. april 1943... U štabu bolnice broj 1 drugarica Nevenka... s dve devojke cepa platno za zavojne.” (15). — „Zavojne uopšte nismo imali nego sam parao zadnje čaršave i stolnjake, a komadiće krpa okuvao mesto gaze i stavljao na rane...” (dr Isidor Levi)¹⁶. — Ranjenici nisu previjani 4 do 5 dana. Naišli smo najzad u selo u kome je bilo meštana. Nabavili smo nešto grubog platna — i na zdravom telu koža bi se ježila od njega. Sa bolničarkama sam pravila „zavojne”, „gazu”, „tupfere” — sve od tog grubog platna” (Mira Mitrević).¹⁷

U nastojanju da se što pre dođe do sanitetskih sredstava i ublaži oskudica ponekad su činjene i greške. Takav primer naveden je u delu naređenja štaba 1. proleterske divizije štabovima brigada od 13. aprila 1943. godine: „I ovoga puta ponovilo se... neorganizovano prikupljanje plena... Deo sanitetskog materijala prilikom neorganizovanog prikupljanja polomljen je, mada je ovaj materijal naročito potreban i njegovo prikupljanje naređeno od VŠ radi upućivanja Centralnoj bolnici koja sa njime oskudeva.”¹⁸ — Dolazilo je i do nesporazuma među jedinicama. Primer nalazimo u navodu izveštaja štaba 16. divizije Vrhovnom štabu od 2. aprila 1943. godine: „... Mi smo preuzeli bili mere da se u Kalinoviku za našu XVI brigadu izrade 2 bureta za parenje. Kad su ta bureta bila gotova, jedan od drugova lekara Centralne bolnice tu bureta jednostavno je prisvojio i odneo i ako mu je rečeno da ta bureta pripadaju Brigadi.”¹⁹ — Ako znamo šta su ta bureta značila u borbi protiv pegavca i kako su se teško prenosila i čuvala, razumljiva je pritužba štaba brigade Vrhovnom štabu na taj postupak.

Vanredno teški uslovi u kojima su naše jedinice vodile borbe u 5 ofanzivi dovodile su sanitetsko osoblje pred izuzetna iskušenja kako da pri stalnom bombardovanju neprijateljske avijacije i artiljerije i u nedostatku konja sačuva i ono malo zaliha sanitetskih sredstava. Centralna apoteka je jedan deo skromnih rezervi podelila bolničkim ešalonima i jedinicama, dok je ostatak nosila na 4 tovarna konja koje je imala na raspolaganju. — Međutim, kasnije je bila primorana da i taj materijal razdeli. — I neke jedinice su slično postupile. O tome je Mila Đorđević napisala: „Uoči bitke na Sutjesci dobili smo naređenje da izvršimo raspodelu sanitetskog materijala sa kojim je bataljonski sanitet raspolažao, pa da isti raspodelimo borcima po četama. Ovo je bila mera da se sačuva materijal, ukoliko bi se u slučaju proboja morao ostaviti konj.”²⁰ Isto piše i Jelena Petrović iz 6. bataljona 1. proleterske brigade: „Pre nego smo pošli iz Cuhe održali smo kratak sastanak sanitetskog osoblja bataljona. Doneli smo odluku da čitav materijal izdvojimo bolničarkama i ponešto borcima.”²¹

Mnoge jedinice silom prilika morale su da se rasterećuju, da se odvajaju od dela sanitetskog materijala. Tovarne konje trebalo je ustupiti za prenos ranjenika. O takvoj situaciji piše Sredoje Urošević: „Brigadna bolnica iz rejonu Dragoš-sedla prebacuje se preko mosta u rejon Suhe. Pošto su im potrebni konji za nošenje teških ranjenika, bacaju suvišni materijal u Sutjesku, bacaju takođe dva partizanska bureta za parenje, bez obzira na to što se vaške naglo može.”²² „... 11. juna 1943. godine, probijanje u pravcu Zelengore. Prelaz preko Sutjeske. Revidiramo sanitetski materijal i uništavamo veću količinu medikamentata i instrumenata koju smo usput zarobili. Ostavljamo samo zavojni materijal, najpotrebniji hirurški instrumentarij i najvažije medikamente. Ostale sanduke gnjuramo u vodu i teška srca se rastajemo sa materijalom koji smo krvavo stekli i mučno prenosili” (Dr Saša Božović).²³

Postojalo je i naređenje da se sve suvišno baca. Za mnoge je to bilo veliko iskušenje — da li izvršiti takvo naređenje. — „Ponekad je dobro i ne poslušati” naslov je zapisa Dunje Vlahović: „Komesar divizije Fića Kljajić saopštava da večeras polazimo u poslednju bitku: morali smo ostaviti teško oružje samo da bi se olakšao pokret jedinica. To isto morate

i vi uraditi sa sanitetskim materijalom. Niko se nije lako saglasio da ostavimo materijal te odlučismo da ne ostavljamo ništa nego da sve upakujemo. Sve je to teškom mukom prikupljeno, pitanje kada bi nam se pružila prilika da dobijemo opet ovakvog materijala. Tako smo natovarili pune sanduke sa sanitetskim materijalom. Vrlo smo zadovoljni što smo prokrijumčarili' i uspeli da sačuvamo sanitetski materijal."²⁴ — Slične primere navodi i Vita Cvetković: „Šef ekipe Prve divizije dr Mešterović dobio je 5. VI naređenje da lekove i sanitetski materijal zakopa i oslobodi konje za ranjenike. Rasteretio je šest konja, a šest je zadržao za lekove i materijal koji mu je bio neophodan za rad. Dr Mešterović se dugo kolebao da li da izvrši naređenje ili ne, ali je znao sa koliko muka, teškoća i žrtava se dolazilo do lekova i sanitetskog materijala i koliko bi ranjenika nastradalo zbog nedostatka pojedinih lekova i materijala. Zato je odlučio da sav materijal nosi. Pošto se išlo uglavnom noću drugovi iz štaba nisu to primetili. Primetili su tek kad je stigao u Rataj kod Miljevine. Nisu se ljutili, samo su slegli ramenima i rekli mu: „Pazi da ti ljudi ne stradaju prilikom prelaza“. I tako je iznet sav sanitetski materijal i instrumenti i niko od osoblja nije stradao u toku pokreta. Ovaj materijal je posle spasao živote mnogih boraca, jer drugog sanitetskog materijala nije bilo sve dok nisu zauzeti Vlasenica i Zvornik. . . I rukovodilac brigadnog previjališta Druge proleterske nije izvršila naređenje. Kada je naređeno da brigade zakopaju oružje naređeno je da se zakopa i sanitetski materijal. Ali ona je ponela materijal na tri konja. I stigla je do Miljevine sa svim prtljagom i ljudstvom."²⁵

Takvu srećnu okolnost imale su uglavnom jedinice iz prednje grupacije za proboj. Ostale jedinice su bile u težim uslovima. O tome je ostalo zapisano: „U toku dana je prateći bataljon bio više puta bombardovan. Tom prilikom je uništen i sav naš, ionako oskudan, sanitetski materijal, jer je jedna bomba pala na komoru."²⁶ „9. VI 1943. god. 'štuke' su pogodile bolnicu Četvrte proleterske i kolonu Druge proleterske dalmatinske brigade. Udarile su i usred hirurške ekipe Druge proleterske divizije, pogodile ljudstvo, ranile lekara i raznijele sav hirurški i sanitetski materijal."²⁷ — „Na Hrvavki jedno bombardovanje zahvatilo i hiruršku ekipu. Bomba je teško ranila šefa hirurške ekipe dr Olgu Popović-Dedijer."²⁸ — „... bez daha, trčala je bolničarka Ruška iz Olgine hirurške ekipe: „Druže Vlado, Olga vas zove da je iznesete. . .“ Olgi je rame odvaljeno. Divna naša doktorka. . . Samo joj je krivo što je sav sanitetski materijal propao. . . — . . . Sedeo sam pored Olge i hranio je toplom čorbom koju mi je dala neka naša jedinica. Olga Milošević se pojavila s jednom injekcijom protiv tetanusa. Danas je nemačka bomba udarila posred naše apoteke. Uništila je sve lekove, samo je pukim slučajem ostala čitava ova jedna injekcija. Olga je primila injekciju. . ."²⁹ — Kod 3. divizije situacija je bila izuzetno teška. Ovako je opisuje u svojim sećanjima dr Irina Knežević: „Spuštamo se prema Pivi, stazu sistematski tuku tri topa, razneseni su konji, prosut je sanitetski materijal, doboši, gaza, zavoji, flašice. . . Na samom grebenu Vučeva granata pada u našu grupu. Sva tri konja sa sanitetskim materijalom su razneseni."³⁰ — Đorđe Kličak zapisao je ovo: „Konj na kome sam gonio sanitetski materijal pri spuštanju na Sutjesku pao je i više se nije mogao dići, te sam skoro č-

tav tovar pokušao nositi ja, ali mi je skrenuta pažnja da to svedem na najmanju meru."³¹

Posledica toga bila je velika oskudica lekova i zavojnog materijala. Retko je u tim okolnostima postojala mogućnost da se oskudica ublaži. — Zabeležen je podatak da su borci 2. dalmatinske brigade 7. juna teškom mukom zaplenili padobrane kojima je neprijatelj doturao municiju svojim trupama. Bila je to iznenadna pomoć koja je, kako piše Branko Mirković, uspešno upotrebljena: „Platno smo iskoristili za zavojni materijal. Referent saniteta sa bolničarkama od ovog platna napravio je dobre zavoje. Ranjenika je bilo dosta, a zavoja uopšte nismo imali. Neki borci su već dali svoje košulje."³²

Brojni su zapisi iz tih dana o teškim momentima, kada se cepa košulja da bi se rana zavila. Navešćemo samo neke: „Mlade Dalmatinke previjaju ranjene drugove cijepajući dijelove svojih košulja. Za previjanje se umjesto vate upotrebljavala vuna, za ispiranje rana so, zova i zečja djetelina, umjesto gaze služi trava bokvica i donji sloj lipove kore."³³ — „Referent saniteta u bataljonu trudi se da previje što više ranjenika. Milu je uz slomljenu nogu privezala pušku. Ni zavoja više nema. Košulje mrtvih su zavoj za žive."³⁴ — „Ponedjeljak, 14. VI 1943. . . Pred mrak smo krenuli za selo Cmetu. U jednoj kući ječe ranjenici Hercegovci. Nemamo zavoja da im zaustavimo krv. Bolničarka cepa neke stare, prljave dimije. . ."³⁵ — Ranjenik, koga je situacija nagnala da se sam brine o sebi, napisao je: „Riješih da pogledam rane i da ih očistim i previjem. Zavoji su bili suviše prljavi da bi se ponovo stavili na ranu, a gaze nije sam imao. To me je navelo na originalnu, ali korisnu i praktičnu ideju. Na rane koje su još gnojile stavih tek ubrano bukovo lišće hvatajući ga samo za peteljku kako bi sačuvao sterilnost. Držao sam ga sve dok se ne bi na suncu čvrsto zalijepilo za rane. Na taj način riješio sam dva problema, sprečio sam da se rane ponovo zagade od prljavog zavoja, a s druge strane, ako zavoji spadnu kao obično, rane će biti sačuvane da ih rublje neposredno ne dodiruje."³⁶

Svi navedeni primeri (a takvih ima još dosta) prikazuju okolnosti koje su, tokom 4. i 5. ofanzive stvarale ogromne teškoće oko obezbeđenja sanitetskih sredstava. Oni sadrže i brojne činjenice koje omogućuju da se objektivno ocene i svi napori na savlađivanju tih teškoća.

Zaključak

Uslovi za zbrinjavanje ranjenika i bolesnika na legendarnom putu od Bosanske krajine preko Neretve, Sutjeske i Zelengore do istočne Bosne u prvoj polovini 1943. godine bili su veoma teški. Ogromna su bila i zalaganja sanitetskog osoblja, štabova i boraca da maksimalno pomognu ranjenicima i bolesnicima u savladavanju brojnih teškoća i iskušenja. Uz stalnu brigu za njihovu bezbednost svim snagama se nastojalo da im se, u tako izuzetnim uslovima, pruži maksimalno moguća medicinska pomoć. Sa tim ciljem činjeni su i posebni napori da se ublaži oskudica sanitetskog materijala neophodnog za pružanje te pomoći i da se taj materijal sačuva i pod najtežim okolnostima.

U okviru jednog članka nije bilo moguće prikazati sve te napore. Nastojali smo da iznoseći pojedine primere, damo pregled specifičnih prilika i prikažemo nastojanje za iznalaženje najboljih rešenja.

LITERATURA:

^{1 7 10 11 16} Hronike o radu sanitetske službe u NOR, VMA, Beograd, 1967, VII, 353, 354, 251, 160 194. — ^{6 8} Isto, III, 54, 64. — ^{20 21 23 30 31} Isto, IX 186, 157, 29, 88, 12. — ² Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR Sanitetska uprava JNA, Beograd, 1, 1952, 128. — ⁵ Isto, 4, 1967, 36. — ³ Kladarin Đ., *Slom četvrte i pete okupatorske kvistinske ofanzive*, Kultura Zagreb 1956. 143. — ⁴ Zbornik dokumenata i podataka o NOR, Vojnoistorijski institut, Beograd, II, 8, 1959, 64. — ^{18 19} Isto, IV, 12, 1955, 170, 34. — ^{9 15 29 35} Dedijer V., *Dnevnik*, Prosveta, Beograd, 1970, 2, 163, 171, 214, 276, 291. — ¹² *Neretva*, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1965, III, 129. — ^{13 17 24 36} *Sutjeska*, Vojno delo, Beograd, III, 1959, 480, 471, 466, 495. — ²² Isto, II, 1959, 88.^{26 32} Isto, IV 1960, 11, 320. — ³⁴ Isto, I, 1958, 603. — ^{14 25 28} Cvetković V., *Front bez pozadine*, Prosveta, Beograd, 1961, 26, 145, 144. — ^{27 33} Finci M., *Na Sutjesci*, V. Masleša, Sarajevo, 1961, 151, 133.

Eliezer KATAN

EFFORTS FOR ALLEVIATION OF SHORTAGE OF MEDICAL SUPPLY AND ITS MAINTENANCE DURING THE BATTLES OF THE NERETVA AND SUTJESKA

In the first half of 1943 units of the Yugoslav Liberation Army lead very fierce fightings under extremely difficult conditions in the region of the Neretva and Sutjeska rivers. Due to concentration of large number of the wounded and diseased partizans in these regions and their permanent movements through rough terrain the work of the Medical Service was performed under very difficult conditions. This had repercussion on the provision of the medical supplies too. The requirements for medical supply was very great and in spite of enormous efforts permanent shortage existed. Especially great care was taken to maintain the existed medical supplies.

In this paper are presented the general survey of circumstances and efforts of medical personnel to mitigate shortage of medical supply and to maintain it. The given examples have shown that these efforts have not been either small or useless.

(Rad je Uredništvo primilo 21. VII 1983. god.)

Ferenc BALLA

ŽIVOTNI PUT DR ROZALIJE ERŽEBET — RUŽICE RIP
OD BEZDANA DO KOLAŠINA*

U teškim psihološkim momentima koji su bili izazvani izbijanjem I svetskog rata, u Bezdanu se u trgovačkoj porodici Rip, 10 IX 1914. god. rodilo žensko dete. Otac Deže Rip (Dezső Ripp) je imao svega 23 a majka Juliana Breder (Juliana Bröder) 19 godina. Stanovali su u kući koja se nalazila u ulici Arpad (sadašnja Rodina ulica) br. 907. na uglu današnje Novogradske i Rodine ulice, preko Doma dobrovoljnog vatrogasnog društva. Na samom uglu zgrade, prema tadašnjim običajima u bačvanskim naseljenim mestima, bio je ulaz u trgovinu, koja je celog dana bila otvorena za kupce. Tada još niko ni u porodici Rip, a ni u celom Bezdanu, nije mislio da će ovo novorođenče, kome su dali ime Rozalija Eržebet (Rozália Erzsébet) poštovati kasnije kao prvu lekarku rođenu u Bezdanu, i kao neustrašivu partizanku u II svetskom ratu.

Dete su roditelji iz milošti zvali Roža (Rózsa), koje su ime vrlo brzo prihvatili i deca iz okoline. Kasnije, na fakultetu i u partizanima, bila je poznata pod imenom Ružica. Roditelji i ona potiču iz mađarske jevrejske porodice izraelitske vere.

Njene prve godine života prisno su vezane za ulicu Arpad, koja je zbog velike prašine u njoj bila kaldrmisana i tako postala prva i jedina ulica mesta sa čvrstim kolskim putem, pored onih ulica kroz koje je prolazila saobraćajnica Sombor—Bezdán, preko Dunava¹.

Pohađanje osnovne škole započela je u Bezdanu, a završila u Somboru, gde su se 1923. god. preselili njeni roditelji. Od ovog vremena malu Rožu sve ređe viđaju u rodnom mestu i to samo kada je posećivala bliže i dalje rođake, koji su i dalje ostali u Bezdanu, i to sve do 1944. god., kada su nastradali od fašističkog terora. Međutim, ljudi u Bezdanu nisu zaboravili nikada mladu doktorku, hrabru partizanku, što pokazuje i to što se prošle godine Mesna zajednica Bezdana obratila molbom Opštinskoj skupštini Sombora, da ubuduće Rodina ulica dobije ime dr Rože Rip.

Gimnaziju je završila u Somboru 1933. god. Kao gimnazijalka bila je odlična učenica i kao takva bila je uvek spremna da svakome pomogne u sticanju znanja. Slabijim đacima, koji su se obraćali za pomoć, davala je časove, ali uvek besplatno. Za svoje godine bila je veoma ozbiljna i načitana. Potpuno je govorila još u gimnaziji četiri jezika: mađarski, srpskohrvatski, nemački i francuski. Imala je širok krug prijatelja

*Rad je saopšten na 27. naučnom sastanku Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije (sada Saveza) održanom u Herceg Novom 5—7. X 1978. god.